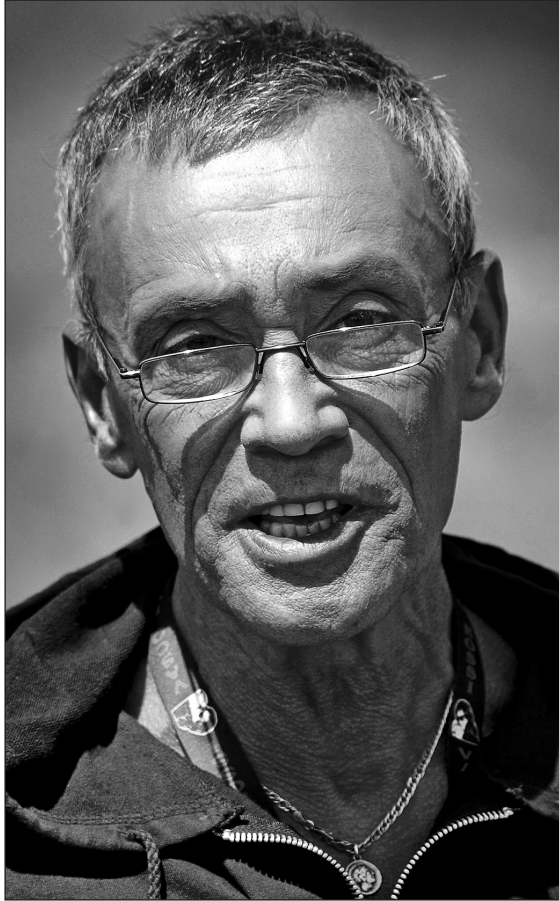

**Stat rosa pristina nomine
nomina nuda tenemus**

Андрій Олегович Добролюбський
(1949–2023)

Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського

Кафедра історії України

АО:
Nomina nuda tenemus

Меморіальні читання
А. О. Добролюбського

Одеса
2024

УДК 94(100)(477); 902/904(092)(084)

М49

Видання рекомендовано Вченою радою ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».
Протокол №17 від 27 червня 2024 р.

Редколегія:

Головний редактор О. Б. Головка

Ю. А. Добролюбська

О. П. Сєкерська

А. В. Красножон

М 49

АО: Nomina nuda tenemus. Меморіальні читання А. О. Добролюбського. Добірка наукових статей / Колектив авторів за ред. О. Б. Головка; Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, 2024. – Одеса: Бондаренко М. О., 2024. – 208 с. : іл.

ISBN 978-617-8327-84-2

УДК 94(100)(477); 902/904(092)(084)

Макет та дизайн обкладинки:

Д. А. Топал

ISBN 978-617-8327-84-2

© Автори текстів, 2024

© ПНПУ, 2024

Зміст

Андрій Красножон
NOMINA NUDA TENEMUS
(Ми володіємо простими іменами):
пам'яті Андрія Добролюбського
9

Фотоальбом
15

Історія та теорія археології

Євген Борінштейн
МЕНТАЛІТЕТ ОДЕСИТА: ТВОРЧА СКЛАДОВА
АНДРІЯ ДОБРОЛЮБСЬКОГО
27

Юлія Добролюбська
АРХІВНИЙ ФОНД РОДИНИ ДОБРОЛЮБСЬКИХ
32

Андрій Красножон
ПЕРСПЕКТИВИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НА ПРИМОРСЬКОМУ БУЛЬВАРІ В ОДЕСІ
36

Валерій Левченко
ПІДГОТОВКА ТА АТЕСТАЦІЯ КАДРІВ ВИЩОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ
З АРХЕОЛОГІЇ В ОДЕСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ІСТОРИКО-
АРХЕОЛОГІЧНОМУ МУЗЕЇ
(друга половина 1920-х – початок 1930-х рр.)
43

Ірина Немченко
ПОВСТАННЯ ЧИ РЕВОЛЮЦІЯ:
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АРСЕНАЛ ОЛДЖЕРНОНА СІДНЯ
51

Світлана Паламарчук
КУЛЬТУРНИЙ ВСЕСВІТ АНДРІЯ ДОБРОЛЮБСЬКОГО
55

Павло Тоцький
КАРДИНАЛ РІШЕЛЬЄ І ГАЛЛІКАНІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ
УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВОЮ
63

**Археологія та історія доби каменю –
раннього залізного віку**

Наталія Бурдо
ДОМЕСТИКАЦІЯ КОНЯ. ДЕ, КОЛИ, ХТО І НАВИЩО?
72

Оксана Вар'ян
В ПОШУКАХ ІДЕАЛУ: ВЗІРЦЕВИЙ ГРОМАДЯНИН У КОЛЕКТИВНИХ
УЯВЛЕННЯХ АФІНЯН КЛАСИЧНОГО ПЕРІОДУ
78

Михайло Відейко
¹⁴C ДАТИ ТА АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГІЯ КУКУТЕНІ-ТРИПІЛЛЯ:
ЩО І ЯК НАСПРАВДІ МИ ДАТУЄМО?
85

Світлана Іванова
НАРОДЖЕННЯ КУРГАНУ: ПРО ПОЧАТОК НОВОЇ ПОХОВАЛЬНОЇ
ТРАДИЦІЇ АЗОВО-ЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПІВ
91

Олег Савельєв
ДО ПРОБЛЕМИ ФІНАЛЬНОГО ЕТАПУ ІСТОРІЇ ТІРИ
100

Валерій Топчий
КСЕНОФОНТ АФІНСЬКИЙ: СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ
Й ПОЧАТОК ВІЙСЬКОВОЇ КАР'ЄРИ
109

Генадій Тощев, Світлана Андрух
ДОСЛІДЖЕННЯ МАМАЙ-ГОРИ

113

Юрій Чернієнко
ДЕЯКІ РОЗДУМИ ЩОДО ПРЕІСТОРИЧНИХ ЖИТЕЛ
ЗЕМЛЯНКОВОГО ТИПУ

119

Анастасія Ягупова, Олена Секерська, Сергій Маєвський
ВИПАДКОВА ЗНАХІДКА ТЕРАКОТ
НА НІКОНІЙСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

128

**Археологія та історія Середньовіччя
та Нового часу**

Serghei Agulnikov
THE NOGAI BURIAL MOUNDS IN SOUTHWEST BUDZAK

134

Ігор Бруяко
ГОРОДИЩЕ КАРТАЛ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОГО
НОВОГО ЧАСУ (ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

141

Олександр Головко
КОНФЕДЕРАЦІЯ «ЧОРНИХ КЛОБУКІВ» НА ПІВДЕННОМУ КОРДОНІ
РУСІ (КІНЕЦЬ XI – ПЕРША ТРЕТИНА XIII СТ.).

147

Наталія Діанова
ЄВРЕЙСЬКИЙ ФАКТОР В ІСТОРІЇ ОДЕСИ XIX СТ.

153

Віктор Савченко
ДО ПИТАННЯ КЕЛЬТСЬКОЇ «ПРИСУТНОСТІ» В УКРАЇНІ

158

Секерська Олена
КОНІ ІЗ ПОЛОВЕЦЬКИХ ПОХОВАНЬ БІЛЯ С. ВИНОГРАДНЕ
ТОКМАЦЬКОГО РАЙОНУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

164

Олександр Смирнов, Леонід Смирнов, Денис Бондаренко
ЩЕ РАЗ ПРО КОЛЕКТИВНЕ СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ПОХОВАННЯ
НА О. БЕРЕЗАНЬ

169

Вадим Чепіженко
ТРАГІЧНА ІСТОРІЯ ЕЛІС НОРФОЛКСЬКОЇ,
АБО ЯК БЕЗКАРНО ВБИТИ ОНУКУ КОРОЛЯ?

174

Додаток

Хронологічний покажчик друкованих праць
доктора історичних наук,
професора Андрія Олеговича Добролюбського
Укладач – Ю. А. Добролюбська

183

ЩЕ РАЗ ПРО КОЛЕКТИВНЕ СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ПОХОВАННЯ НА о. БЕРЕЗАНЬ

Олександр Смирнов

провідний фахівець лабораторії
археології та етнології ім. В. Станко
Чорноморського національного
університету ім. Петра Могили

Леонід Смирнов

завідуючий лабораторії археології
та етнології ім. В. Станко
Чорноморського національного
університету ім. Петра Могили

Денис Бондаренко

методист Миколаївського обласного
центру національно-патріотичного
виховання, туризму та краєзнавства
учнівської молоді, м. Миколаїв

Анотація. В публікації розглядається колективне поховання з острова Березань враховуючи нові краніологічні та антропологічні дослідження. Висвітлюється перспективний напрямок між галузевих розробок середньовічної історії Північного Причорномор'я.

Ключові слова: Березань, середньовіччя, могильник, колективне поховання.

Abstract. The publication examines the collective burial from Berezan Island, taking into account new craniological and anthropological studies. The promising direction of inter-sectoral development of the medieval history of the Northern Black Sea region is highlighted.

Key words: Berezan island, Middle Ages, gravedig-ger, collective burial.

У четвертому номері наукового журналу «Археологія і давня історія України» за 2023 рік вийшов окремим розділом «Незвичайні знахідки» комплексний матеріал, присвячений колективному середньовічному похованню на о. Березань.

Публікації кількох статей про один археологічний комплекс з різних наукових напрямків дозволяють авторам ще раз повернутися до питань

інтерпретацій та відкрити дискусію стосовно історичних подій середньовіччя в Північному Причорномор'ї та ролі острова Березань (середньовічного поселення) в історії Русі X–XIII ст.

Ще з кінця XIX ст. о. Березань потрапляє до кола активної уваги археологів. У 1884 р. за розпорядженням попереднього комітету з підготовки VI Археологічного з'їзду, що мав пройти в Одесі, на пошуки артефактів первісної людини на о. Березань був відряджений професор мінералогії Новоросійського університету Р. О. Прендель. Мети своєї подорожі він так і не досяг, натомість відкрив античний некрополь та поклав початок систематичним науковим розкопкам найдавнішої іонійської колонії на Північному Понті, які тривають й досі. Однак середньовічні культурні шари археологи почали фіксувати не одразу. Вперше про давньоруське поселення на Березані заявив М. Ф. Болтенко, пов'язуючи його з важливим перевалочним пунктом на торговельному шляху «з варяг у греки». Важливим доказом цього, окрім розташування острова в гирлі Дніпро-Бузького лиману, постав знайдений тут у 1905 р. рунічний напис. Епіграфічна пам'ятка являє собою фрагмент скандинавського надгробка з написом: «Грані поставив ці руни своєму бойовому товаришу Карлу». Ділянка середньовічного поселення, зафіксована М. Ф. Болтенком в північно-східній частині острова, в межах розкопу «Г», містила рештки землянки та залізоборну майстерню з матеріалами X–XIII ст. Супроводжуючий матеріал вказував на важливу роль рибальства в житті поселення. Забудова середньовічного поселення в цьому районі острова досліджувалася і надалі. К. С. Горбуновій вдалося відкрити рештки напівземлянок, ям та пічок, відомості про які збереглися у наукових звітах та короткій публікації. Помітне місце серед археологічних об'єктів займають і поховання, які з великою долею вірогідності можна ототожнити з середньовічною активністю на о. Березань. М. Ф. Болтенко згадує про доволі чисельні могили цього часу, що зустрічалися при розкопках Е. Р. фон Штерна на початку XX ст. Останній, через переважне його зацікавлення, не приділяв належної уваги середньовічним пам'яткам. Доволі часто такі поховання траплялися в східній частині острова і при розкопках В. В. Лапіна на ділянці «О», С. М. Мазараті та В. В. Назарова на ділянці «Р-1в» та інших місцях. На ділянку середньовічного могильника вдалося натрапити і в ході досліджень розкопу «ГШ» в північно-східній частині острова. Під керівництвом В. В. Крутілова та О. І. Смирнова упродовж 2006–2016 рр. на дільниці зафіксовано рештки 20 небіжчиків, які, вірогідно, відносяться до періоду, що нас цікавить. Частина з них мали сліди повного або часткового розчленування (?), деякі – явні ознаки насильницької смерті. Глибина залягання поховань від рівня су-

часної денної поверхні складає від 0,02 до 0,88 м, в середньому – 0,39 м. Через незначну глибину залягання деякі скелети мають порушення і втрачати окремих кісток. Складається враження про недбале укладення частини небіжчиків. Тим не менш, схожі риси, зокрема, в розташуванні і орієнтації похованих, простежити все ж вдається. 15 небіжчиків розташовані у витягнутому на спині положенні, із західною, або наближеною до неї (північно-західною або південно-західною) орієнтацією. При цьому, не зафіксовано жодного випадку східної орієнтації. Лише в одному випадку простежено поховальну яму з орфостатно встановленою вище голови небіжчика плитою вапняку. Ще в одному випадку поховання здійснено в дерев'яній труні. Одне поховання перекрите кам'яними плитами. Руки похованих в більшості випадків укладено вздовж тіла. Кисті рук в шести випадках розташовані на тазу, животі або грудях в різних комбінаціях, в чотирьох – вздовж тіла. Ноги, зазвичай, випростані, інколи мають незначний вигин в колінах. В одному випадку кістяк розташовано у витягнутому на правому боці положенні головою на північний захід. Ще два скелети знаходилися у скорченому на різних боках положенні зі східною та західною орієнтацією. Їх руки зігнуті напроти тіла, ноги в одному випадку зігнуті та підібгані, в іншому вони відсутні. Один скелет повністю розчленований. Ще в одному похованні зафіксовано лише череп, встановлений на кам'яну вимостку. Супроводжуючий матеріал, який міг би полегшити визначення хронології та культурної приналежності похованих, майже відсутній [1, с. 186–208] та має широкий хронологічний діапазон.

На цієї ділянці у 2016 році і був виявлений цікавий поховальний комплекс [2, с. 159–161]. У ґрунтовій ямі прямокутної в плані форми, орієнтованій по лінії південний захід – північний схід, зафіксовано 45 скелетів людей різного віку та статі. Контури ями фіксуються з рівня сіро-золістого шару зі значними домішками подрібненої мушлі, в якому вона й викопана. Розміри ями по рівню впуску 3,10×2,30 м (південний захід – північний схід × південний схід – північний захід), по дну – 2,93×2,17 м (південний захід – північний схід × південний схід – північний захід), глибина – 0,20–0,35 м. В північно-західному куті ями на дні фіксується округле заглиблення, діаметром 1,04–1,06 м та глибиною до 0,11 м від дна основної ями. Заповнена поховальна яма темним гумусом. Хоча одноразове укладання небіжчиків в яму не викликає сумнівів (археологічно), в залежності від перекриття одних скелетів іншими, для зручності, поховання умовно поділено на п'ять горизонтів, які отримали нумерацію зверху вниз. Незважаючи на загальне враження хаотичності в укладанні небіжчиків, простежується певна система.

Переважає північно-західна орієнтація з відхиленнями на захід або північ, хоча присутні також інші варіанти. Жоден кістяк не орієнтований на схід. Схожу тенденцію у трупопокладенні та орієнтуванні виявляють також поховання, відкриті під час досліджень могильника на ділянці «ГШ 2007–2016». Спосіб випростаного трупопокладення на спині з прямими ногами, із західною або наближеною до неї орієнтацією, з різною комбінацією розміщення рук, в цілому, характерний для християнського поховального обряду і широко відомий, зокрема, за матеріалами давньоруських могильників XI–XIII ст. у Києві [3, с. 65–66], Хоча, звісно, випростане на спині положення із західним орієнтуванням зустрічається в обрядах поховань і багатьох інших народностей. [4, с. 186–208].

Вивчення краніологічного матеріалу даного комплексу надало нам цікавий аналіз чоловічих черепів вибірка може бути віднесена до загалу східнослов'янських груп. Статистично вона найбільше наближається до серій з сільських могильників Правобережжя Середнього Дніпра. Але слід зазначити, що як за результатами статистичного аналізу, так і за морфологічними спостереженнями, вона знаходиться на самому кордоні східнослов'янського масиву. Таке прикордонне положення займають, як правило, групи, що мають іноетнічну домішку. У даному випадку цей компонент може бути болгарським [5, с. 208–222].

Ще більш цікаві висновки були зроблені в ході палеопатологічних та тафономічних досліджень. Наявність перимортальних травм свідчить про вбивство цих людей. При цьому, якщо жінка та дитина були вбиті, очевидно, зненацька, ударами сокир по голові, то розташування травм частини чоловіків свідчить про принаймні спроби їх спротиву. Удари наносились дубинами, сокирами, гострими лезами (ножі, мечі) по голові і в область живота та грудей. Листовидний наконечник стріли, яким припустимо смертельно поранено в живіт чоловіка є єдиною вказівкою на вбивць. Судячи з частково загоєних травм на кістках скелету та черепях, частина чоловіків за декілька тижнів до загибелі пережила попередню битву. Лець загоєні гематоми, сліди побиття на спинах та ускладнені травми органів малого тазу можуть бути свідченням передсмертних тортур значної частини людей – переважно підлітків та молодих чоловіків, які загинули на Березані. Не виключено, що декілька тижнів перед своєю загибеллю вони перебували в полоні. Про дуже погані умови існування в останні тижні життя може свідчити й кількість загострень інфекційних захворювань і запальних процесів у дітей, підлітків та молодих дорослих. Переважну більшість загиблих складають підлітки чоловічої статі та чоловіки. Можливо, вибірково вбивали чоловіків та дітей, у той

час як дівчат і жінок брали у полон. Але серед вбитих є молоді жінки, а серед підлітків, можливо є і дівчата. До того ж незрозумілими є тортури, яким піддівали, зокрема, і жінок цієї групи. Значна частина з загиблих – особливо це видно на зрілих чоловіках – окрім старих травм, отриманих у боях, мали значний розвиток м'язового рельєфу. Досягти такого можливо було лише тривалими тренуваннями й постійним навантаженням певних частин тіла. Найбільше змін знайдено на плечах та руках. Не виключено, що серед цих людей були воїни. Травми та запальні процеси в області ентезисів ніг вказують на тривалі маршеві переходи / вершництво частини чоловіків. Деякі ознаки можна співставити зі змінами при веслуванні [6, с. 222–240].

Розглядаючи новий комплекс даних на при великий жаль не дають авторам змоги прив'язати даний комплекс до історичних подій. Але вказують напрямок подальших досліджень середньовічної археології та історії острова Березань. Проведення ряду антропологічних та хімічних досліджень антропологічного матеріалу з середньовічного некрополю враховуючи не тільки колективне поховання а і попередні знахідки та поховання досліджені у 2021 році. Які зберігається в Лабораторії археології та етнології імені В. Станко Чорноморського національного університету. В майбутньому дадуть змогу середньовічному поселенню на острові зайняти більш вагоме місце на шляху від ВАРЯГ до ГРЕКІВ.

Список використаних джерел

1. Бондаренко Д. В., Смирнов О. І., Смирнов Л. І., Кузовков В. В. Колективне поховання досліджене на Березані в контексті середньовічної історії острова. Археологія і давня історія України. Вип. 4 (49). 2023. С. 186–208.
2. Крутілов В. В., Смирнов О. І., Бондаренко Д. В. Розкопки античного поселення Борисфен (о. Березань) на ділянці ГШ. Археологічні дослідження в Україні 2016 р. Київ – 2018. С. 159–161.
3. Івакін В. Г. Християнський поховальний обряд населення давньоруського Києва (XI—XIII ст.). Археологія. Вип. 3. 2008. С. 60–75.
4. Бондаренко Д. В., Смирнов О. І., Смирнов Л. І., Кузовков В. В. Колективне поховання досліджене на Березані в контексті середньовічної історії острова. Археологія і давня історія України. Вип. 4 (49). 2023. С. 186–208.
5. Назарова Т. О., Рудич Т. О. Краніологічний матеріал з колективного поховання доби середньовіччя з острова Березань. Археологія і давня історія України. Вип. 4 (49). 2023. С. 208–222.
6. Козак О. Д. Antemortem, perimortem, postmortem. Незвичайне захоронення на Березані. Археологія і давня історія України. Вип. 4 (49). 2023. С. 222–240.

Наукове видання

**АО:
Nomina nuda tenemus**

Меморіальні читання
А. О. Добролюбського

Українською та англійською мовами

Підписано до друку 27.06.2024 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Alegreya
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 12,1. Наклад 100 прим.
Зам. № 1706/1

Надруковано з готового оригінал-макета у друкарні «Апрель»
ФОП Бондаренко М. О.
65045, м. Одеса, вул. В. Арнаутська, 60
Тел.: +38 (048) 703 11 86
info@aprel.od.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 4684 від 13.02.2014